

КЕРДЕРІ ӘБҮБӘКІР

ҚАЗАҒЫМ

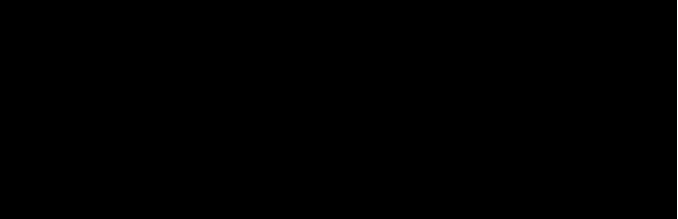

КЕРДЕРІ ӘБҮБӘКІР

ҚАЗАҒЫМ

Өлең, толғаулар, айтыс, жырлар

АЛМАТЫ
«ЖАЗУШЫ»
1993

ББК 84 Қаз7-5
К 32

Алғы сөз, түсініктерін жазып, баспаға әзірлеген
филология ғылымының кандидаты Қабболла Сыддықов

Құрастырған жыршы — ұстаз
Бақтыгерей (Ордабай) Сандыбайұлы

Редакторы Тортай Сәдуақасов

Кітаптың демеушісі — Құдайберген Жұбанов атындағы
Ақтөбе педагогикалық институты.

ISBN 5-605-01453-6

© «Жазушы» баспасы, 1993

ТЫҢДАҒАН АЗАМАТҚА СӨЗІМ ДӘРІ

Қазақ жеріне шығармалары ең көп тараған ақындардың бірі — Кердері Әбубәкір. Ақын туған елі ғана емес, зиялылар, көзіқарақты хат танитындары бар, қазақ тілін түсінетін қырғыз, қарақалпақ, түркімен, өзбек, ұйғыр, татар, башқұрт арасында да мәлім болған. Оның бірнеше себебі бар. Әбубәкір шығармалары 1902, 1905 жылдары Қазан қаласында екі дүркін жарияланды. Бірақ, бұл ақын шығармалары кең таралуының басты себебі емес. Мәселен, Қазан, Уфа, Орынбор қалаларынан өлең, толғауларын жариялаған ақын тек Әбубәкір ме? Олардың ішінде біреу біліп, біреу білмейтіні аз ба?

Қазақ жырларының ақпа-төкпе ақындық дәстүрінен, әрі шығыс елдерінің жазба әдебиет жәдігірліктерінен өнеге алған Әбубәкір шығармалары дін, инабаттылық мәселелерін насихаттауымен, әрі сол уағыздарын ақындық шабытпен еркін, келісті, қисынды жеткізуімен халық жүрегіне жол тапқан еді. Демек, осы жәйлар Әбубәкір атын Қазақстан, Орта Азия аймағына мәшһүр етті.

Көптеген өңірге ХХ ғасырдың бас кезінде-ақ танымал болған Әбубәкір ақын қайта құру дәуіріне дейін Шортанбай, Дулат, Мұраттармен бірге өткен заманды, ескіні жоқтаушы зарлауық ақындар атанды, шығармалары уақыт ыңғайына қарай бағаланды, орынды, орынсыз сынға ұшырады.

Кеңес жылдарында Әбубәкірдің өмірі мен ақындығы туралы Қазақстан Республикасы академиясының орталық ғылыми кітапханасы мен М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорларына бірқатар деректер жинақталды.

Әбубәкір туралы М. Әуезов, Б. Кенжебаев, Ы. Дүйсенбаев, М. Жармұхамедов сияқты ғылымдар мақала, зерттеулер жазды. Ақынның кейбір шығармалары «Айтыс» (1965), «Үш ғасыр жырлайды» (1965), «Бес ғасыр жырлайды» (1989) жинақтарында, «Әдебиет майданы» (1935, № 10—11), «Әлем» (1991, № 1), «Жұлдыз» (1991, № 5) журналдарында жарияланды, 1990—1992 жылдарда «Қазақ әдебиеті», «Ақтөбе», «Атамекен» (Атырау), «Жұмысшы» т. б. республикалық, облыстық, аудандық газеттерде жарық көрді.

* * *

Әбубәкірдің өмір жолына қатысты деректер республика академиясы кітапханасы мен Әдебиет және өнер институты қолжазбалар қорында кездеседі.

Аталған деректерге сүйенсек, Әбубәкірдің шыққан тегі — Кіші жүздегі Жетіру, оның Кердері тайпасы. Одан бергі аталары Көтермен, одан Таран. Оның әулеті Айтқұл, одан Боранқұл туады. Әбубәкір осы Боранқұлдың баласы.

Әбубәкірдің ата қонысы Жайық бойындағы Теректі деген жер. ХІХ ғасырдың екінші жартысында патша өкіметі әкелген қоныс аударушылар мен Кердерілер арасында жер, су жағдайында әртүрлі дау-жанжалдар туады. Жергілікті патша әкімдерінің зорлық-зомбылығына ұшыраған Боранқұлдар бағзы қонысын тастап, Ақтөбе маңындағы Сарықобданы мекен еткен Кердерілерге көшіп келеді.

Әбубәкірдің баласы Таран тұқымынан әнші, домбырашы өнерпаздар көп шығыпты. Сол себепті ел аузында «Таран таранып тойға бармаса, той той болмайды» деген сөз қалса керек. Атасы Айтқұл батыр атаныпты. Өз әкесі Боранқұл—сауықшыл, өнерлі, ағаштан түйін түйетін шебер адам болады. Үнемі қолөнерімен айналасып, ер шауып, тыным таппай отыратындықтан женгелерінің айтуымен «Шоқан» атанып кетеді. Шоқанның (Боранқұлдың) әйелі Жансұлу аталарында да ақындық, шешендік дарыған адамдар аз болмаған. Осындай ата дәстүрімен, ана сүтімен дарыған ақындық, шешендік өнер

Шоқанның Әбубәкір, Омар, Мерғали атты ұлдары мен Ұлбике Дәркем атты қыздарының ішінде, әсіресе, Әбубәкірге қонса керек.

Әбубәкір жас кезінде тентек, сайқымазақ, ойышыл болыпты. Әуелі ауыл молдасынан сабақ алады. Оқуға алғыр, зейінді бала кейін Орынбор, Тройцкі қалаларындағы мектеп, медреселерді бітіреді. Тұзтөбе, Орал, Ақтөбе, Орск, Орынбор маңындағы елдерде бала оқытады, дін-шариғат жолын ұстайды.

Сауатты, сергек, шешен, ақындық өнерді ардақ тұтатын Әбубәкір біраз жыл ел әкімдерінің қасында жүріп, хатшылық қызметтер атқарады. Сол жылдарда Орынбор, Орск, Орал, Ақтөбе қалаларындағы, Қарақамыс, Көкжар жәрмеңкелеріндегі бай саудагерлермен де, әр елдің атқамінер әкімдерімен де, айтулы азаматтарымен де таныс болған патша өкіметінің жергілікті әкімдерін де көре жүрген.

Бірақ, Әбубәкірдің бұл дәурені ұзаққа созылмайды. Ол жиырма жеті жасынан тіл-көзге шалдығып, көп жыл ауырып, Қарақамыс базарында «көзі тік, түсі сұрқыл, тілі қатты» Ахмет, Арыққұл деген кісілерден секем алған екен. Сөйтіп, сол сырқат-дерттен дүние салады, Зираты Ақтөбе облысының Алға ауданында.

Әбубәкірдің өмір туралы айтқанда күні бүгінге дейін басы ашылмай жүрген бір мәселе бар. Ол — ақынның туған, өлген жылдарының әртүрлі жазылуы. М. Әуезов, М. Жолдыбайұлы, Ә. Қоңыратбаевтармен бірігіп жазып, 1933 жылы жариялаған «ХІХ ғасыр мен ХІХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің оқу кітабындағы» «Әбубәкір» аталатын зерттеуінде «...жасы 60 шамасына келгенде ХХ ғасырдың басында қайтыс болады» дейді. Ал, Б. Кенжебаев «қазақ халқының ХХ ғасыр басындағы демократ жазушылары» (1958) деген еңбегінде Әбубәкір 1856—1912 жылдарда өмір сүрген деп көрсетеді. Жазушы Ғ. Ахметов 1991 жылы «Жұлдыз» журналында (№ 5) жарияланған «Кердері Әбубәкір ақын хақында» атты мақаласында Шора Жекейұлы деректеріне сүйеніп, 1861—1905 жылдарды атайды. М. Жармұхамедов «Қазақстан республикасы академиясының хабарларындағы» (1991, № 2) «Әбубәкір (Кердері)

Шоқанұлы» атты зерттеуінде, «Бес ғасыр жырлайды» (1989) жинағында Ақтөбе облыстық, аудандық газеттеріндегі материалдардың қай-қайсында да Ғ. Ахмедов дерегін негізге алады. Жыршы Б. Сандыбаев Құрманалин Жұмаш айтуы бойынша Әбубәкір өмір кешкен кез 1861—1913 жылдар болуы керек деген жорамал айтады («Қазақ әдебиеті», 31 мамыр, 1991).

Республика академиясы кітапханасының қолжазбалар қорында, 1299-бумада тағы да екі дерек сақталған. Бірі — 1939 жылы тапсырылған. Онда ақын 1840—50 жылдарда туып, 1898 жылы дүние салған деп көрсетілген. Екіншісін — 1945 жылы Сейтқали Сейсенов тапсырған. Бұл жазбада ақын 1858—1903 жылдарда өмір сүрген делінеді.

Аталған сан-сапат деректердің екеуіне ғана тоқтауды жөн көреміз. Бірі — Сейтқали Сейсенов жазбасы. Екіншісі — Ғалым Ахметов дерегі. Екеуі де Әбубәкірді көрген, нақты білетін адамдардан жазылған.

С. Сейсенов өз деректерін Әбубәкірдің туған қарындасы Дәркемнің айтуынан жазған. Дәркем 1882 жылы туып, 1945 жылы алпыс үш жасында өлген. Ол: «Әбубәкір 1858 жылы туған. Оралдан Ақтөбенің Сарықобдасына көшіп келгенде екі жасында екен. Ұзақ аурудан қырық бес жасында, мен жиырма бір жасқа толғанда — 1903 жылы, күздің күні қайтыс болды», — дейді.

Ал, Ғ. Ахметов Әбубәкірді көрген сексен жастағы Шора Жәкейұлының «1905 жылы қарындасымды ұзатып жатқанымызда ақынның қайтыс болғаны туралы хабар келді» дегенін негізге алады және өлеңдеріндегі «Жасым бар жиырма жеті, жылым — тауық» деуіне орай, ақынды 1861 жылы туған деп топшылайды.

Осы екі деректің біреуінде ақын 45 жаста, екіншісінде 44 жаста дүние салған. Туған, өлген жылдарының да арасы онша алшақ емес. Келешектегі міндет — осы екі деректің қайсысы дұрыс, соны анықтау.

Қарындасы Дәркем айтуынша Әбубәкір Зейнеп атты алғашқы әйелінен Мұстапа, Сапа есімді екі бала көреді. Зейнеп

өлгеннен кейін Шонтыұлы Құлбатыр дейтін азамат қыз алып беріп, қамқорлық жасайды, үйінің берекесі қайта кіреді.

Әбубәкір өлең, толғауды ауызша және жазып та шығарады екен. Жыр айтқанда домбыра қолданбаған.

Нұрлыбай Тәжімбетов «Ақтөбе» газетінде жарияланған (14 қараша, 1991) «Алтынның сынығы» аталатын мақаласында темірлік Әбдірахман Қисықов қарияның естелігін келтіреді. Ә. Қисықов: «Бала кезімде Әбубәкірді көрдім. Оның атын суарып, ауылға келгенде жырын тыңдадым. Шүңгіл көз, ұзын бойлы, сәл еңкіштеу келген арық кісі еді»,— деген. Ал, Ф. Ахмедов аталған мақаласында Шора ақсақалдың айтуынша Әбубәкір бидай өнді, қой көзді, шоқша сақалды, бойшаң, қапсағай адам болыпты. Жай сөзінің өзі ұйқасып, құйылып отырады екен дейді. Міне, мұның өзі көп жылдар өтіп көзкөргендер сиреп, ұмытыла бастаған ақын бейнесін елестетуге көмектесері сөзсіз.

* * *

Әбубәкір Қазақстанның Сарыарқа, Оңтүстік Һәм Батыс өңіріндегі өзіне дейінгі ақындарын жақсы білген. Өзі шыққан Жетіру елінде де Марабай бастаған Сабыр, Жібек қыз сияқты айтулы ақындар болған. Сол дәстүрді Әбубәкір, одан кейінгі дәуірде Кердері Құдайберген жырау жалғастырған.

Әбубәкірдің өленді қай кезден, неше жасынан шығарғаны мәлім емес. Табиғатынан өнершіл Әбубәкір өленді жас кезінен, бала оқытып, молда болып жүрген шағынан бастаса керек. Себебі, шарифат жолын, имандылық, ізгілікке үндеу күйінде келетін уағыз, насихаттарын «бала молда» атанып жүріп те айтуы мүмкін. Ал, ауылнай, болыстарға хатшы болған кезең ақынның шабытты, көңілді, өлең, жырды өпiк жазған жылдары болуы керек. Ауру, сырқатқа ұшыраған кездерде де ақын қол қусырып қарап отырмаған.

Әбубәкір шығармалары құрамында өлең, толғаулар, хат-өлендер, арнаулар, айтыстар, шежіре-жырлар кездеседі. Ел

аузында жүрген бірқатар ақыл, нақылдары мен шешендік сөздері, уытты әзіл, оспақтары да бар.

Әбубәкір өлең, толғауларында заман, адам, дін, өнер, ғылым, әдет-ғұрып имандылық мінез-дағды туралы тебіренеді, дәуір бағдарын байқап, халқымыздың бағзы тұрмыс-тіршілігі мен сол кездегі хал-жағдайын жырлайды.

Ақын өлең, толғауларының қайсысы қай жылдарда шығарылғандығы мәлім емес. Бұл сипат кеңес дәуіріне дейінгі көптеген ақындарға тән. Ал, осы жағдай ақын көзқарасының өсу, қалыптасу жолдарын аңғаруға қиындық туғызары аян.

Әбубәкірді зерттеген М. Әуезов, Б. Кенжебаев, Ы. Дүйсенбаев сияқты көрнекті ғалымдар ақынға уақыт талабына сай баға беруге мәжбүр болды. Алайда, олар Әбубәкір ақындығының кейбір сырларын байқап-байыптай да алды. Аталған ғалымдар Әбубәкірдің ақ патшаны дәріптеп, онан жәрдем демеуін, енді бір өлеңдерінде заманға, патша өкіметі жасаған өзгерістерге наразылық білдіруін дұрыс байқайды: «...заманның ауыртпалығын, соған наразылығын айта отырып, «патшадан жәрдем болмаса» дегенді айта кетеді. Бұл жері екі ұшты. «Патшасы» құдай болуға лайық, бірақ Әбубәкір осы сөзді әдейі алады. Бір жағынан тұсындағы әмірші «патшасын» айта кетуден де жат емес», — дейді М. Әуезов. Ал, Б. Кенжебаев айтуынша: «Әбубәкір патша өкіметі қазақ халқына кендік берді, қазір қазақтың жерін, елін қазақтың өз би, болыстары, тілмаштары билеп тұр, патша өкіметі қазақ арасынан мектеп, медресе ашты, қазақ балаларының оқып, білім алуына, ғылым, өнер үйренуіне жағдай жасады, патша әділ, ол ел ішіндегі жолсыздықты тыйды, патша өкіметі өнерін асырып, отарба, түрлі машина шығарды, қазақ соны пайдаланып, дәулетті, мәдениетті ел болып отыр дейді». Сондай-ақ, «Әбубәкір бір жағы ақ патшаны тірек тұтып дәріптесе, сонымен қатар қазақ аулының тұрмысына қажетті бұйымдардың бәрі Россиядан келіп жатқандығын... көрмеске шарасы жоқ», — дейді Ы. Дүйсенбаев.

Әбубәкірдің патша өкіметінің өмірдің барлық саласында өз дегенін жасап, жойып, жайпап келе жатқан отарлаушылық

әрекетін сезінбеуі қалай? Өзі кейін байқап, наразы болатын патша өкіметіне ілкіде неге іші-бауыры елжірей қалды? Мұны оқушы жұртшылыққа ашып айтып, дұрыс бағдар беруіміз керек.

Әбубәкірдің патшаны дәріптеп, оның тілегін тілейтін кезі «белгілі халық үстінде жақсылармен бір жүріп, тізгін түйіп, қылдым сапар» деп өзі айтқандай, атқамінерлер мен әкім қаралардың қасында болған жылдар. М. Әуезов айтқандай «өзі шыққан жері аласа болса да, үстем таптың тобына кіріп, соның көңіл ашар думаны болған» дәуірі. Ол заманда ел билеушілерге Махамбет сияқты қасқая қарсы шығу кез келген ақынның қолынан келе бермеген. Сөйтіп, Әбубәкір солардың ығымен, ыңғайымен сөйлеген. Патша өкіметінің ел ішіндегі кейбір өзгерістерін жақсылық нышаны деп ұғынған.

Ал, атқамінерлерден арасы ажырап, өзі ауруға шалдығып, заман халіле ойлы көзбен қараған шағында ақын дәуір дертін айқын, анық суреттеуге ойысады. Бұрынғы жақсылық, жаңалық, патша рахымы деп ұққандарының бәрі алдамшы елес екенін сезінеді. Бұл Ы. Дүйсенбаев айтқандай ақын көзқарасының өзгеруі, өсуі екені даусыз.

Әбубәкірдің патша өкіметінің отарлаушылық саясатын сезіне білмеуі мүмкін емес еді. Патша озбырлығының айқын көрінісі — өз әкесі Боранқұл мен оның туыстарының Жайық бойындағы бағзы қонысынан айрылып, Ақтөбе маңына көшіп келуі. Тек бұл ғана емес, бүкіл қазақ елінің бірқатар ауылдарының ата қонысынан ажырап, жері тартылып, малы азайып, дәулеті сарқылып, дәуірінің дәстүр-заңы бұзылып, адамының пиғылы өзгеруі Әбубәкір дәуірінде болды.

Патша өкіметінің қазақ елінің қарын жаздырмай, барлық әлуметтік өміріне, тұрмыс-тіршілігіне, әдет-ғұрпына кеулеп еніп бара жатқан зиянды жаңалықтарын ақын тап басып, дәл көрсете алған.

...Орысша білім білмесек,
Еш пайдаға аспай тұр
Мұсылманша моллаңыз.
...Қараның ұлы хан болды,
Құлдан туған паң болды.

Ақын бұл жерде көненің күні өтіп, орнына жаңаның келетін заңдылығын айта отырып, сол дәуірдегі өмір шындығын шынайы суреттейді.

...Аруақты ердің тұқымы
Дұшпанымен дос болды.
Балдағы алтын құрыш болат
Балалар ойнар тас болды.
...Атаны билеп ұл кетті,
Қожаны билеп құл кетті.

Міне, бұл жолдар өмірдің өзгеріп, әдет-дағдының бұзылуын, заманның азуын аңғартады. Ақынды әділ, тура биліктің құны кетіп, әділет, шындық пен дін шариғат-имандылықтың аяқасты болуы, ішітарлық пен өсек-өтірік өршіп, ниет-пиғылдың азуы, елдің әкімді, жастың кәріні сыйламауы қатты ойландырады. Патша өкіметі ықпалымен өзгерген дәуірде ақылы шолақ әкімнің, «алхамды» шала білген дүмше молданың пайда болуы, көрсеқызар қызылшылдардың жат әдет-дағдыға орынсыз елітктеуі ақынға жат көрінеді.

...Тар шалбар бешпет шықты қынамалы,
Жігітке шапан киген ұнамады.
...Төсектен ерте тұрып бас ауырса,
Бөтен ем шәйдан басқа сұрамады.
...Сөйледің екі түрлі тілінде, адам,
Тілі екеудің діні екеу деген сөз бар,
Андамай бұзып алма дініңді, адам! —

деген жолдар бұрын Әбубәкірдің жаңалыққа қарсылығы тұрғысында түсіндіріліп келді. Ал, шындығында осындай жеңіл еліктеу, жарамсыз қылықтар түбінде халқымыздың қанына сіңген әдеп-ибасын, салт-дағдысын бұзатындығын сезініп, ақын қызғыш құстай шырқырап, жан даусымен жар сала білді.

Қарсақ табан, мысық бас
Не азғындар жетілді.
Сан тимеген жамандар
Лақтай басқа секірді.
Алмастай асыл жандарым
Өз-өзінен кетілді,

Қадір білмес жаманға
Күні түсіп өтінді...

Замана бел-белесінде тек сыртқы түрі ғана емес, кісілігі, парасаты кем тоғышар пенделер мал, дәулет, ақша-қаражат күшімен не туыс-жекжаттық қолдау арқасында билікке ие болып, аспанға қарайтын, елдің әлеуметтік өміріне іріткі салатын кездері болады. Әбубәкір осындай әділдік пен шындықтың даусы шықпай, бұра тарту көбейіп, бұзықтық жол алған заман халіне ашу-ызамен шамырқана сөйлейді. Өмір, заман, адам, мінез-құлық сырларын ағытып, ақтық, адалдық жолға үндеген өлең, толғауларын оқығанда Әбубәкір айтпаған мәселе қалмағандай.

Әбубәкірдің ансағаны құдайып есінен шығармаған әділет-ақтық пен иманды-инабаттылық, жасы үлкені мен әкімін тыңдаған, қулық-сұмдық, озбырлық, арсыздық балаламаған тыныш та дарқан, бағзы қазақы өмір. «Қазағым» атты өлеңінде халқымыздың бұрынғы бақыт, берекесі мен кең пейіл, ақ көңіл — адалдығын, елдігі мен ерлігін тебірене жырлауы да сондықтан.

Әбубәкірдің бірер өлеңі Бұқар, Шал, Ақтан, т. б. ақындар сияқты саты-саты адам өмірін суреттеу дәстүрінде. Әрине, өзінше бейнелейді. Бұл — ақынның халық көңіліне ұнаған, ел арасына ең көп тараған шығармаларының бірі.

Ақын бірқатар өлең, толғауларында оқу, өнерді, дін-шариғатты, ғылымды, азаматтық-кісілікті, жақсы мінез, жарастықты әдет-ғұрыпты насихаттады. Өмірдегі жақсылы-жаманды әртүрлі құбылысты, мінез-дағдыны салыстыра отырып, имандылық жолды уағыздайды. Ол орысша да, мұсылманша да оқудың ешқайсысын жатсынбайды, жас қауымның өнерлі, білімді, инабатты болуын қалайды. Бірақ, өз дағдынан жаңылып, әдет-ибаңды ұмытып кетпе, сенім-нанымды жоғалтып алма дейді. Бұл тұста ол XX ғасыр бас кезіндегі Ғ. Қарашев сияқты бірқатар ақындармен үндес келеді.

Әбубәкір «Ноғай халқына насихат қылып айтқаны» өлеңінде өз халқының арын арлап, мүддесін қорғаушы аузы дуалы азамат ақын ретінде танылады. Туыс халықтардың бағзы бір-

лігін, тату тіршілігін қалап, көңіл жаралайтын жағымсыз сөзге үйір жеңіл ауыздыларды сыпайы сынап біледі.

Ақынның Орскіде тұратын Сары Ахмет (Ахметжан) баласы Нығметжанға, оның Әбубәкірге жазған хаттары шығыс шайырлары үлгісінде. Әрине, екі хатты да Әбубәкір өлеңге айналдырып өзі жазған болуы керек. Бұл хаттарда айтылатын мәселе — Әбубәкір шығармаларын бастыру; хат иелерінің бір-бірін қадір тұтып сыйлайтындығы. Осы сыйластық нәтижесінде ақынның «Әдебиет қазақия» атты шығармалар жинағы 1902, 1905 жылдары Қазан қаласында екі дүркін жарияланған.

Қазан төңкерісіне дейін Қазан, Уфа, Орынбор қалаларынан халқымыздың көптеген әдеби-рухани мұралары жарық көргені белгілі. Бұл істегі татар, башқұрт туысқандардың ерекше еңбегін атап айтқан жөн. Әбубәкір жинағының екі басылымы — осындай игілікті, ағайындық көмектің көрінісі. Ал, сол кезде шыққан кітаптардағы өзгеріп, татаршыланып кеткен, түсіп қалған сөз, сөйлемдерді айтсақ, ол аталған биік адамгершілік ахуалдарды мансұқ еткендік емес. Бұл сол дәуірдегі нақты іс халын көрсету ғана.

Әбубәкірдің бірқатар өлең, толғаулары — арнаулар. Ақын арнаулары әрқилы адамдарға: билерге, саудагерге, насыбайшыға, дөрекі, жалқау қызметкерге, инабатты һәм инабатсыз адамдарға, ұрыға, үйіне қондырмаған қызға, тақаббар сұлу келіншеке надан сопыларға, сараң байларға, менмен әкімге арналады. Әрине, ақынның көптеген уағыз, насихаттары барша халыққа бағышталғаны белгілі. Әсиет-үгіт, әзіл-оспақ, сын-сықақ, әшкерлеп тілдеу ретінде келетін бұл өлең, толғауларында ақын адам бойындағы жағымсыз қылықтарды нақты көрсете отырып, кісілік-адамгершілік жолды нұсқайды. Халықтық ізгі әдет-ғұрыпқа, имандылыққа тәрбиелеуде бұл өлеңдердің мәні аса зор. Және ел іші, дүйім жұртшылық мұндай шығармаларды ықыласпен тыңдайды, өздері өмірде күн сайын кездесіп жүрген ұқсас жәйларды сынап, әшкерелеуде өте қажетті рухани құрал етіп айтып отырады.

Ақынның табын Досжан хазіретке арнауы — бағзы жоқ-ғаулар сарынында. Кезінде көзі көрген жайларды тебірене

еске алу ретіндегі өлең-эссе сипатын да танытады. Мұнда кез келген оқушы біле бермейтін бірқатар деректер бар. Табынның Шәмші аталығындағы Қашақ молла дәстүрін баласы Досжан хазіреттің жалғастыруы, оның үш рет Қағбаға барып, «Тақия» атты қонақжай салдырып, Қанатбай дейтін кісіге тапсырып кетуін ақынның осы өлеңі ғана мәлім етіп отыр.

Қазан төңкерісіне дейін қазақ елінің қай өңірінен де хажға барушылар аз болмаған. Олар медресе, мешіттер салдырып, халықты ағартуға елеулі үлес қосқан. Бірақ, бұрын Мекке, Мединеден өзге хажылар салдырған қонақүйлер айтылғанмен, Досжан қонақжайы белгісіз еді. Өлеңдегі мәліметтерге қарағанда дін-шариғат, инабаттылық жолын берік ұстаған Досжан хазірет ілкіде елдегі мешітті Тасастау—Қайнар маңында Қарашын деген жерден салдырған. Бірақ, 1868 жылғы патша өкіметінің «жаңа нисамынан» кейін Ойыл бойындағы Шилісуға (Шилісайға) қоныстануға мәжбүр болады. Сол жерден Бірман ұста басшылығымен сәулетті мешіт салдырып, айналасына саялық жеміс ағаштарын өсіреді. Досжан дүние салғасын, оның жолын баласы Махмұт ишан жалғастырған. Кіші күз—Алшын ішінде дін жолында айрықша аты шыққандар осы Досжан, Нұрпеке ишандар екен. Демек, бұл өлеңнің ел тарихындағы елеулі оқиғаларды білдіретін танымдық мәні зор.

Әбубәкірдің үш айтысы бар. Екеуі кітаптарында жарияланған, айтыс жинақтарына енген. Екеуі де — жазбаша түрдегі сұрақ-жауап ретіндегі жұмбақ айтыстар. Солардың бірі—Әбубәкірдің атақты Қарақалпақ ақыны Құлымбетпен айтысы. Құлымбет сырттай даңқын еститін Әбубәкірге тама Ізім шайыр арқылы өлеңмен сәлем хат жолдайды, өзін таныстырады. Хаты сыпайы, сыйластық қалыпта. Сөз түйіні — «қандай түрлі сана бар? Бізге жазып жіберің, сөзің жұртты аралар» деп өзі айтқандай, ел айтып жүретін өлеңдер жолдауын қалайды. Айтулы ақындар арасындағы мұндай сөздер кейін халық есінде қалады, осындай дәстүр Қазақстан, Орта Азия шайырларында бұрыннан бар.

Сыйластық сәлем соңында Әбубәкірдің Құлымбетке жол-

даған сұрақтары: Қарақалпақтың тегі; Хорезм айналасының ел-жұрты; Әнестен арғы-бергі аталар: ауған, тәжік, сарт, түрікмен нәсілдері; жеті ықлым шаһар, дариялар; төрт бөлім жер парасы; алты алаштың кім екендігі; мұның бәрі де іргелі, ірі сұрақтар. Мұндай мәселелерге жауап беру үшін ақынның ауызша, естіміш білімімен қатар әр түрлі ғылым жүйесімен айта қалғандай хабары болуы керектігі белгілі. Құлымбет те өз шама-шарқынша жан-жақты жауап жолдаған. Бірақ, Әбубәкірдің соңғы хатына қарағанда Құлымбет қойылған сұрақтарға дәл жауап қайтара алмаса керек. Әбубәкір Құлымбет жауабын түзете отырып, өзі толық шешімін айтады. Бұған қарағанда ақынның шығыс елдерінің жағрапия, дін-шариғат жүйесінен мол хабардар екендігі аңғарылады.

Екіншісі — Әлім Қожахметпен айтысы. Қожахмет жолдадаған жеті жұмбақтың жетуіне де Әбубәкір орынды, орнықты жауап береді. Біздің қазақ әуелі сұңқар деп ұғынған қара құс — патша, патша өкіметінің озбыр ояздары; соны дос көрген қара құл — жарамсақ әкімдер; Еділ бойындағы мың дария — патша өкіметі салдырған бекініс-қалалар; Ең абзалы — қазақ елі сауда-саттық жасайтын Орынбор қаласы; сары сабазда бір сарай-сауда айырбасы сарайы; іші толған қызы — қазына, мүлік; көзі өткір, көңілі тар мақлұқ — күзетші ит; жер үстіндегі мың айдың арасында жүретін күміс қанатты құмай — почта; Петрбор мен Бұқар арасындағы екі адамды сөйлестіретін қу ағаш — телеграф ағашы; Міне, айтыс мазмұны осындай.

Сөз жоқ, Құлымбет сұрағынан да, Әбубәкір жауабына да анық аңғарылатын бір сыр — екі ақынның да патша өкметі озбырлығына жиіркенішпен қарауы. Айтыстағы барлық сұрақ, жауаптар да ақындық талқылық куәсіндей сезіледі.

Әбубәкірдің Ноғай ақыны Нұрыммен айтысы бұрын баспа жүзін көрмеген, тек ел аузында ғана айтылып жүрген. Екі ақын Жетіру елінің ауқатты адамы Мырзалының үйінде кездеседі. Мырзалы той жасамақ болып, Қазақай баласы Ноғай Нұрымды алдырса керек. Нұрымның Әбубәкірмен айтыспақ ойы барын Әбубәкір де, Мырзалы да сезеді. Тойда шәй үстінде Әбубәкір: «Мырзеке, мынауың кім қылтиған, орысша киім

киіп тыртыған» деп қағытып өтеді. Нұрым сөзді бастай жөнеледі. Нұрым ноғай атынан, қала-шәһәр шайыры ретінде, Әбубәкір қазақ атынан, дала ақыны ретінде сайысқандай. Тілге тиек болатын қала, даланың мін-мүлтіктері, кемшілік-жетіспес жағдайлары, дін-шариғат жәйы.

Айтыстағы сөздеріне қарағанда Ноғай Нұрым да мықты ақын ретінде танылады. Алайда, Әбубәкір аршынды, білімді, қарсы шабуыл-сайыста дес бермейтін нағыз дүлдүлдің өзіндей сезіледі.

Әбубәкір мен Ноғай Нұрымның бұл айтысы тұтқиылдан болған ауызша ақындық сайыс сияқты. Ақындардың бағзы дәстүрінше кейін қағазға түсірген болар. Себебі, бұл айтыста қолма-қол сайысқа тән қисық-қыңырлау, өктем-өпіремдеу, ашу-ызалылау, қатқылдау сөздер мол кездеседі.

Ауызша сайысын, жазбаша сөз жарыстырсын, бәрібір Әбубәкір үш айтыста да «қарсыластарына» қарағанда иығы жоғары, сөз уытты, білімі мол ақын ретінде басым түсіп отырады.

Әбубәкірдің дін тарихынан, пайғамбарлар қауымынан, ата-тек шежіресінен ауызша, жазбаша мол білімін аңғартатын шығармалары — шежіре өлең, жырлары. Бірі — 7—8 буынды жыр үлгісінде, екіншісі — 11 буынды қара өлең түрінде жазылған. Бұлардың көркемдік қисын, өлеңдік өрнегінен гөрі танымдық мәні зор.

* * *

Әбубәкірдің алғашқы жинағы шыққанына тоқсан жылға таялды. Кітапқа енгені бар, епбегені бар ақын шығармалары біреуден біреуге көшіп әрқалай айтушыға кездесті. Сөз қадірін білетін ойы сергек, жады жақсы жыршылар ақын шығармаларының бағзы мазмұн, көркін бұзбай жас ұрпақ — жаңа қауымға жарастықты күйінде ұластырып отырса, олақ айтушылар «жібекті түте алмаған жүн қыладының» керін кигізді. Сөйтіп, ақын шығармаларының сөз, сөйлемдері өзгеріске ұшырады, әртүрлі нұсқалары көбейді, бұлдыр, түсініксіз тіркестер

молайды. Мұндай сипаттар тек ауызша тараған өлең, толғауларда ғана емес, ақышның көзі тірісінде өзі жолдап, Нығметжан бастырған жинақтарда да кездеседі. Әріп теруші татар туыстар өздері түсінбейтін сөздерге онша мән бермей қате күйінде жіберген. Бірқатар сөздер татарша басылған, жалғау, жұрнақтары түсіп қалған. Мұндай жағдайлар Әбубәкір шығармаларын тосыннан оқыған адамға оны алақолдау ақын көрсетуі мүмкін. Кезінде уақыт ыңғайына қарай жазылған аталған зерттеуінде М. Әуезовтің «... кейде олақ тілмен айтса, кейде оқта-текте тауып айтып қалатыны болады» деуі кітабындағы шығармалардың қысқарып, татаршаланып, түсіп қалып, буын, бунағы жетпей жүдеушілік көруінен болар. Әйтпесе, Әбубәкір М. Әуезовтің өзі айтқандай: «...өлеңінде заман жәйінің көп ерекшелігі саналып, тергеліп өткен» «...ел ішінде даңқты ақын болған». Ғ. Ахмедов: «Әбубәкір атағы осы күнге дейін ел аузынан қалмай келсді, көп өлеңдерін, нақыл сөздерін, әзіл-оспақтарын біраз жұрт жатқа біледі» деп орынды айтады.

Би болмас белін жалпақ буғанменен,
Ағармас асылы арам жуғанменен,
Байқасаң ажар басқа, ақыл басқа,
Пайда жоқ құр әдемі туғанменен;

немесе:

Мың қарға залал қылмас бір сұңқарға,
Он жабы сатсам жетпес бір тұлпарға;

Бұл — бағзы заманнан келе жатқан өмір шындығы. Баба жырлаулар дәстүрінде байыптаса да өзінше өрнектейді.

Әбубәкір жазбаша шайыр болса да, өзіне дейінгі ақпа ақын, жырлаулар өнегесінен аулақ кетпейді. Ғасырлар бойы қалыптасып, халық көңіліне үйреншікті, ұғымына қонымды өлеңдік әдістерді мол қолдана біледі. Ол ақыл-нақылға, шешендік толғаныс, тебіреністерге құрылатын толғауларында жол аяғында: болар, болғаны, болмас, болмаса, кім ашар, белгісі, секілді, емес, алмас, артық, соң, озды, аз, күн сияқты сөздерді қайталау арқылы өз ойын еркін жеткізе біледі. Сол толғауларында ақын әр істі талқыға салып тындаушымен ақылдасып,

шешіле сырласып отырғандай. Ол өмірден түйген-топшылаған алуан жәйларды ағыла толғап, оның шешім-түйінін де иландыра, дәлелдей отырып өзі айтады.

...Болмас бала құрысын,
Болар бала жас болмас.
...Ұры-қары жиылып
Ұйытқылы ел болмас.

Әбубәкір бірде осылайша өтпелі өмірдің өзекті өртер шындығын айтып тебіренсе, енді бірде «Дүние—теңіз, біз—шабақ, ортасында шайқаған», «Замана деген—желмая, қалмасан, халқым, жақсы еді, желмаядан жығылып» деп келер күндердің кескініне қарап, алдағыны болжап абызша күңіренеді. Онысы халықтың қамы, елдің тағдыры, ұрпақ келешегі туралы терең тебіреніс еді.

Сәуірдің қара бұлыты
Жауарында ойнаған.
Күннің түссе шұғыласы
Қара жер балқып қайнаған.
Жер жарылып, көк шығып,
Жасыл шөптер жайнаған.
Жазғытұры болғанда,
Адам, пері, хайуанат
Бірі қалмас пайдадан.
Тірілмейді жалғыз-ақ
Адамның сүйек, денесі
Тар лахатты жайлаған.

Ақынның осы жолдарын оқығанда бір сәт ойланып қаласың. Оның себебі — бүкіл тіршілік оянып, табиғат әлемі жаңғырып, жасаратын шақта, дүниеден өткен адам болмысының пәнидегі өзгерістерді сезінбеуі, оған мүмкіндігі жоқтығы. Өкінішті-ақ. Әбубәкір бұл жерде дін-шарифат жолымен емес, не бір заттың екінші затқа айналып өзгеріп, өніп, өшіп отыратын табиғи заңдылықтар тұрғысында емес, жер басып жүрген қарапайым адамдардың ұғым, сезіміне сай суреттеген. Қалай болғанда да, ақын табиғат пен адам рухын шебер шендестіру арқылы өмір, табиғат туралы ойлануға мәжбүр етеді.

Әбубәкір өмір құбылыстарын шайыр ретінде салмақты ой, сарабал ақылмен ғана саралап отырмайды, кейде ақпа ақындар өнегесімен ақтарыла толғап шабытпен шалқи жырлайды.

...Алтынды жерге төктім уыстаған,
Ерліктен ғылым артық ту ұстаған.
Тап болдым он алтымда бір мінезге
Топ көрсем жеті мүшем құрыстаған.

немесе:

Дүбірлі туған тұлпардан
Жоғары ұшты тозаңым.

«Мен болып Амудария ағар едім» деп өзі айтқандай, осы мысалдар Әбубәкірдің ақындық өрлігін де, кемел ой, кең тыныстылығын да танытады.

Әбубәкірдің өлең, толғауларында араб, парсы, түрік, орыс, татар сөздері кездеседі. Ақын оларды дүмше молда, надан қазилардың шарифат жолындағы білімсіздігін дәлелдейтін яки әшкерелеп, түсіндіретін қажет жерлерде, не сұрақ-жауап ретінде келетін айтыстарында ғана қолданады. Шығармалары негізінен ұғымды, өрнекті, байырғы қазақ тілінде. Әбубәкірде кейбір шайырлар сияқты аяқ басса сүрініп жатқан тіл шұбарлығы жоқ.

Қорыта айтсақ, Әбубәкір — «тылдаған азаматқа сөзім дәрі» деп өзі айтқандай, отршылдыққа ұшырап халық тағдыры талқыға түскен алмағайып заманының өзекті өртер күрделі мәселелерін батыл айтып, шебер жеткізе білген көрнекті ақын.

Қысаң жылдарда есімі қағажу көрген дүлдүл ақынының мұрасын жадынан шығармай, жиын-тойларда ардақтап айтумен келген қазақ елі бұл жинақты да қуана қарсы алары сөзсіз.

* * *

Қазақ жерінің қай аймағында да тек ауызша айтылып, тоқсан жылдан бері дербес жинағы шықпай, кеңес кезеңінде діндар, зар заман ақыны атанып келген айтулы сөз зергері

Әбубәкір шығармаларын жинап, жариялауға, насихаттауға, қолжазба қорларына тапсыруға көптеген азаматтар атсалысқан: Олар: А. В. Васильев (1899), С. Сейсенов (1945), И. Ұйықбаев (1947), М. Құсниев (1950), К. Ыбыраев (1950), М. Бнмағанбетов (1957), Т. Ауатанов (1960), О. Оңғарбаев (1964), С. Дәрісқалиев (1965), К. Бекпиязов (1965), М. Мшанов (1965), К. Шәменов (1965), К. Есжанов (1967), Ж. Қуанышбаев (1991), Ж. Тұрмағанбетов (1991), Қ. Саттаров (1991) сияқты жинаушылар; М. Мағауин М. Бәйділдаев, Ф. Ахмедов, Н. Нұрғожаұлы, Ә. Қосанов сияқты ақын шығармаларын жариялаушы қаламгерлер; К. Қазмағанбетов, Р. Досова, Н. Тәжімбетов, Н. Ағниязов, М. Есенжолов, Б. Марханов, Б. Кемелов, Ә. Өтегенов сияқты ақынды насихаттаушылар; Дүйсенбай, Нұрбаулы, Сәдуақас, Жолмағанбет, Мұхаммед, Жаңабай, Қабай, Балмұқан, Бапан, Асылбек, Жұман, Есбол, Боранбай Жақия, Мұхамеджан, Ахметбай сияқты ақынның өмірі мен ақындығына қатысты деректерді айтушы һәм өлен, толғауларын жаздырушы жыршылар мен әдеби асыл қазыналарды жадында, яки қолында сақтаушылар; сондай-ақ, Әбубәкір шығармаларын араб әрпінен бүгінгі жазуға түсіруге ыждағат еткен Хадиша Самигұллина, Нұрдәулет Алдашев, Зуфар Сейітжанов, Рысбек Сарғожин, Мақсұт Шафигов; Ақын мұраларын насихаттауға ерекше атсалысып жүрген халықаралық фольклорлық фестивалдардың жүлдегері, Ақтөбе пединститутының Кердері Әбубәкір атындағы ән-жыр класының аға оқытушысы, жыршы Бақтыгерей Сандыбаев; осы жинақты шығаруға қамқорлық жасап демеуші болып отырған — Қазақстан республикасының халық депутаты, Құдайберген Жұбанов атындағы Ақтөбе пединститутының ректоры, профессор Мұхтар Арынов.

Аталған азаматтардың қай-қайсысына да ел, халқы, ақын руха риза шығар. Оларға біз де алғыс айтамыз.

Қабиболла СЫДИЫҚОВ,
филология ғылымының кандидаты.

ӨЛЕҢ, ТОЛҒАУЛАР

ЖАРАНДАР, КЕҢЕС ЖАЗАЙЫН

Жарандар, кеңес жазайын,
Үшбу дәптер қағазға.
Ақымаққа таяқ деген бар,
Ақылы қысқа сабазға.
Мұсылман болсаң — іждәт қыл,
Иман, руза, намазға.
Ағайын болсаң тату бол,
Әуес болма аразға.
Ғани болсаң мақтанба,
Көзіңді сал малы азға.
Ризық берер бір құдай,
Жарлы болсаң тағы азба.

Жалғыз болып бай болсан,
Дәулетің болар туғаның.
Жарлы болып көп болсан,
Көп те болсаң сынғаның.
Ізгілік етсең сөйлеме,
Ысрап болар қылғаның.
Жаста өнер білмесең,
Өскеніңде білмессің,
Бәйтеректей майыспай,
Қақырайып тұрғаның.
Шақырып күрмет қылмаса,
Қыдырып жүрме есікке,

Қыдырған себеп болмайды,
Тәңірі жазған несіпке.
Қонақ келсе сыртыңа
Жүгіріп шық, кешікпе.
Қырықтың бірі Қыдыр-ды,
Дұғасы тиер нешік те.
Құдайдан дәулет сұрасаң,
Харам қоспа кәсіпке.
Дұшпанды жеңсең, достық қыл,
Жеңген сайын өшікпе.
Жеңілген жауға катын ер,
Өне бойы қорқытып,
Тығамын деме тесікке.
Өз көзіңмен көрмесең,
Біреудің айтқан өсегін
Шын екен деп есітпе.

Бұл заманда бір білік —
Көрмегенге нанбаған.
Екі достың арасын
Айырады оңбаған.
Ақиқат өзі көрмесе,
Тілге азбайды оңды адам.
Ақсақал болмас ауылға
Өз алдына қонбаған.
Ердің ері сол болар,
Айтқан сөзден танбаған.
Кейқұдалық қыла алмас,
Өз туғанын қорлаған.
Достық, қастық қолынан
Екеуі де келе алмас
Біреу айдап зорлаған.
Балаң әдеп біле алмас
Сабак алмай молдадан.
Би кеңесі келіспес
Үлгі көрмей ордадан.

Жауға алдырар жолдасын
Өзінің басын қорғаған.
Жақсы жолдас сол болар —
Шашпай сырын жинаған.
Жаман жолдас сол болар —
Орынсыз жерде қинаған.
Көршінің қоғам болғаны —
Ауылдың малын жинаған.
Баланың асыл болғаны —
Ата-анасын сыйлаған.
Ер ынсапсыз болғаны —
Жастағы жеңіл мінезін
Қартайғанда тыймаған.
Қайырсыз дәулет сол болар —
Өзіне өзі қимаған.
Бұл сөзімді шет демес
Ақылы артық милы адам.

Милы адамның белгісі —
Сөйлегенде «сен» демес,
Сөзі шықпас шашауға.
Болаты қайтар жүзінің
Балта ұрма қашауға.
Негізі жаман жасықты
Қайтадан болмас жасауға.
Біліксізді үйрету —
Салғандай құрық асауға.
Асылдың ізде нәсілін
Басыңды әуел қосарға.
Ер асылын таба алмай,
Басыңды қоссаң осалға,
Бір күні саған іс түссе,
Жөнін таппас қашарға.
Көптің болса құрмасы —
Жалғыз шығып қасарма.